

Сковорода Г.С. Розмова, названа Алфавіт, або Буквар миру / Пер. В.Шевчука // Григорій Сковорода. Твори: В 2 т. – Т.1. – К.: Обереги, 1994. – С. 413–463.

8. Сковорода Г.С. Розмова п'яти подорожних про істинне щастя в житті [Товариська розмова про душевний мир] / Пер. В. Шевчука // Григорій Сковорода. Твори: В 2 т. – Т.1. – К.: Обереги, 1994. – С. 325–358.

9. Сковорода Г.С. Симфонія, названа книга Асхань, про пізнання самого себе // Григорій Сковорода. Твори: В 2 т. – Т.1. – К.: Обереги, 1994. – С. 196–262.

Георгій Панков (Харків)

СМЕРТЬ ЯК ЖИТТЄВИЙ РЕГУЛЯТОР У «САДІ БОЖЕСТВЕННИХ ПІСЕНЬ» Г.С. СКОВОРОДИ

Нерідко смерть виглядає фактором, завдяки якого людина втрачає усвідомлення сенсу життя й тих «справ», що «творються під сонцем», як це, наприклад, чітко підкреслюється у Еклезіясті [1, Екл. Гл. 2]. Однак смерть не тільки «забирає» життя, але й сприяє породженню проблеми сенсу життя, яка набуває значення *проблеми життя перед обличчям смерті*. Смерть орієнтує людину на постановку і вирішення ряду питань, що стосуються сенсу життя та його цінності, а також розуміння якості гідного життя.

Стосовно до фактору смерті пошук оптимального життєвого сенсу багато в чому спрямований до виправдання цінності самого життя перед її знесмисленням смертю, а набуття названого сенсу здатне скасувати уявлення про безглуздість життєвого існування. «Трагічна» антропологія, якою вона виступає, завдяки осмисленню опозиції життя / смерть, здатна, якщо не подолати, то в значній мірі знизити песимістичне напруження і

наповнити свій зміст «оптимістичною» антропологією. Зазначена антропологічна ситуація часто простежується у філософській та релігійній думці, включаючи творчість видатного філософа Г.С. Сковороди.

У найперших рядках написаних у 1757 р. Г.С. Сковородою «Саді божественних пісень, що проріс із зерен Священного Писання» констатується страх, який відчують люди перед смертю. Філософом не роз'яснюється причина, в силу якої «боїться народ зійти гнить у гроб» [9, с. 49]. Мабуть, що відповідь на поставлене запитання напрошується сама по собі зрозумілою: людині властиво глибоко переживати трагедію особистого розриву з життям і її цінностями, які складають сенс земного щастя. Смерть усе це знищує і породжує у людині думку про нещасний жереб, який приготовлений їй долею. Г. Сковорода з цього приводу написав наступні рядки:

«Знаю, що смерть, як коса замашна
Навіть царя не обійде вона,
Байдуже смерті, мужик то чи цар,
Все пожере, як солону пожар»[9, с. 58].

Реакцією з боку Г.С. Сковороди щодо широко поширеного серед народу страху перед смертю послужило постановка й вирішення проблеми щастя, яка виступає ключовим аспектом творчості цього мислителя. Увесь зміст 21-ї пісні «Саду» присвячено опису інтенсивного пошуку щастя. Автор зазначав, що в цьому пошуку він побував на всіх небесах і у підземних низинах, проте там його не знайшов. Тоді щастя почало наводити свідомість шукаючої його людини до думки про те, що у зовнішній стороні відшукати його неможливо, тому слід кинутися вгору і якомога вище [9, с. 68-69]. Г.С. Сковорода чітко вказує напрямом польоту духу – «до небес лети мерщій!»[9, с. 50]. При цьому виникає питання: чи не суперечить дана вказівка орієнтиру щастя позиції 21-ї пісні, згідно з якою на небі щастя знайти неможливо?

Для з'ясування поставленого питання слід враховувати, що у християнському вченні про Універсум (а Г.С. Сковорода дотримувався християнства) визначаються дві істотно різні небесні сфери: перша – космічна сфера, що представляє небо у вигляді матеріального простору, а друга – сфера духовного неба, царства Бога, яке кардинально підноситься над усім космічним простором. У Г.С. Сковороди заклик злетіти до неба еквівалентно прагненню людського духу до Бога, що оспівувалося поетом у якості граду, або саду, де тільки й досягне щастя [9, с. 50-51].

Неодмінною умовою шуканого щастя висувається вимога очищення від гріхів, бо в іншому випадку неможливо споглядати Бога. Щастя перебування з Богом і в Бозі нерозривно пов'язується зі щастям подолання смертного гріха, і тільки у даному випадку душа людини робиться

божественним градом і божественним садом [9, с. 51]. Тепер стає зрозумілими слова: «Боже мій! Це Ти – мій град! Боже мій! Це Ти – мій сад, а невинність – то мій квіт, мир, любов – ото наш плід» [9, с. 51]. В уявленні про щастя вкладається моральний сенс, характерний для всієї творчості Г.С. Сковороди.

Згідно з глибоким переконанням українського філософа, досягнення щастя у Божому граді вимагає від людини покинути «злотворний світ», у якому вона мешкає у повсякденному житті [9, с. 50]. У даному відношенні смерть являє собою межу переходу в божественний град, і в такому випадку для Г.С. Сковороди вона є *святою смертю*, яка «зло певне стопта» [9, с.49]. Якщо смерть звільняє людину від «злотворного світу» і веде до щастя у божественному саді, чи варто відчувати перед нею страх?

Святій смерті Г.С. Сковорода протиставляє *лютю смертю* – пекло, яке «душу глад». Український мислитель не визнавав досить широко поширену в християнстві онтологічну картину пекла. З посиланням на позицію відомого отця церкви Августина, їм відстоювалася спіритуалістична ідея пекла, що переносить його з простору зовнішнього світу у внутрішній світ людини, а, точніше, на вольову сферу:

«Правду Августин трима: аду не було й нема,

Пекло – воля твоя клята,

Воля наша – пічка ада,

Заріж волю ту, тьму – і ні пекла, ані мук.

Воле! О неситий ад! Трута ти, а всі – то ядь.

Пащею ти позіхаєш

І підряд усіх ковтаєш;

Убий душу ту, брат, так побореш весь ад» [9, с. 78].

З усього цього випливає думка, згідно з якою боротьба проти сили пекла являє собою духовну боротьбу з приборкання волі. Г.С. Сковорода повністю поділяє думку Августина: «знищ власну волю – і знищиться пекло» [9, с. 78]. Дві волі – божественна і людська співвідносяться мислителем з двома воротами, які ведуть: перші – до раю, а другі – до пекла. Поет закликає Бога вбити в людині злу волю і встановити в її свідомості божественний глас, що означає волю Бога [9, с. 78].

Духовна боротьба нерозривно пов'язується з очищенням совісті :

«Коли совість в тебе чиста, не страшний Перун огнистий, ні!

Пекла вогнем він не палить,

А має життя райське, хвалить» [9, с. 49].

Таким чином, страх перед «лютою смертю» скасовується, завдяки морального подвигу, що очищає людську совість від сил зла.

Переорієнтація людської волі на волю Божу означає вхід у небесні ворота і остаточну перемогу над смертю.

Де шукати Бога? Згідно з вченням Г.С. Сковороди про дві натури, Бог є невидима натура, яка пронизує і одночасно одухотворяє видиму природу – кожне живе єство [6, с. 175]. Він пропонує людині звернути погляд углиб своєї природи, щоб там знайти Бога. З посиленням на авторитет Біблії мислитель закликає «почути себе», «увійти в храм свій», «повернутися у дім свій», оскільки самість є обителлю, в якій живе Бог [8, с. 418]. Аналогічна позиція міститься у «Саді божественних пісень»:

«Придивись в нутро тобі: друга знайдеш у собі,
Стрінеш там ти іншу волю,
Стрінеш в злій блаженну долю:
У тюрмі твоїй там світ, в болоті твоїм – цвіт» [9, с. 77].

Значення світу у в'язниці виглядає метафорою, що вказує на невидиму присутність божественного духу у внутрішній природі людини, незважаючи на її включення у плотське буття. Імператив «придивися» означає заклик до самопізнання («пізнай самого себе»), з чого випливає: пізнаючи самого себе, уважно вдивляючись у глибину своєї натури, ти виявиш там вічну і «невидиму» природу в особистості Бога з його святою волею. Зустріч з божественною волею вважається запорукою зустрічі з блаженною долею у Божому граді і одночасно – перемогу над «лютою смертю», пеклом, або «клятою волею».

Найважливішою умовою перемоги над смертю і досягнення щастя у небесному граді Г.С. Сковородою висувалося аскетична вимога рішучого зречення від плоті, прихильність до якої ускладнює політ у небесну височінь до Бога.

Поет з гнівом волає до людей з інтенцією «життя по плоті»:
«Роде плотський! Невігласи! Доки будеш тяжкосерд?
Серце обмуруй, тим часом на небесну поглянь твердь.
Чому ти не хочеш знати, де таїться Біг?
Чому ти не дбаєш, щоб побачити його міг?» [9, с. 58].

У розглянутому відношенні Г.С. Сковорода дотримувався позиції апостола Павла: «Отже, брати, ми не боржники плоті, щоб жити по плоті; бо, якщо живете по плоті, то помрете, а якщо духом умертвляєте справи плотські, то живі будете. Бо всі, що водяться Духом Божим, суть сини Божі», – підкреслюється у Посланні до римлян [1, Рим. 8: 12-14]. У світогляді Сковороди плоть безпосередньо співвідносилася з фальшивим ідолом, слідування якому несумісне з людською істотою [4, с. 171].

У творі під назвою «Прокинувшись, побачили славу Його» мислитель риторично звертається до християн з «непридатним» серцем: «Чи будеш ти коли-небудь людиною? Не будеш – чому? Тому, що на плотську завісу

задивився, а на лице істинного Божого чоловіка дивитись ніяк твоєму оку не випадає» [7, с.132]. Що ж перешкоджає пізнанню істинної людини? Виявляється, що прихильність людини до власної плоті, що представляє собою «видиму натуру». У такому випадку Г.С. Сковорода особливо підкреслював думку, згідно з якою плоть ніколи не була істинною: «плоть і брехня – все одне, і хто любить цього ідола, сам такий же; а коли брехня і порожнеча, той не людина» [7, с. 132]. Тому неможливо досягнути суті істинної людини до тих пір, поки не настане визнання, що «твоя плоть і кров є ніщо» [7, с. 132]. Мислитель закликає людину увійти в середину себе самої і одночасно пройти мимо своєї плоті [5, с. 315]. За такої умови вона здатна уникнути свою загибель як плотської людини і затвердить собою божественне єство. Визнаючи значну силу смерті, яка «як коса замашна» нікому не дає пощади, все ж вона не всесильна над людьми:

«Хто же бо зневажить страшну її сталь?

Той, чия совість, як чистий кришталь» [9, с. 58].

Згідно християнської думки, перемога над смертю і пеклом стверджується за умови життєвої інтенції людини слідування за Христом і наслідування Христу в дусі жертвовного йому служіння. Такий жереб, що випав на долю людини, Г.С. Сковорода назвав святим жеребом:

«Блажен, о блажен, хто з перших пелен

Себе присвятив Христові,

День-ніч в його мислить слові,

Взяв іго благеє, ярмо взявши легкеє,

До того звик, до цього навик –

Це жереб святий!» [9, с. 49].

Рішучість на повну самовіддачу людського життя Христу виявляється у сьомій пісні «сковородинівського» саду:

«Хай весь світ – у забуття,

Лиш в тобі життя, о Ісусе!» [9, с. 54].

Наслідування Христу у християнстві мислиться як жертвне спів-розп'яття, наслідком якого стверджується воскресіння души у новому житті. У посланні апостола Павла римлянам сказано: «Отже ми погреблися з Ним хрещенням у смерть, щоб як Христос воскрес з мертвих славою Отця, так і нам ходити в оновленому житті. Бо, якщо ми з'єднані з Ним подібно смерті Його, то повинні бути з'єднані і подобою воскресіння, знаючи те, що старий наш чоловік розп'ятий з Ним, щоб скасовано було тіло гріховне, щоб нам не бути рабами гріху; бо померлий звільнився від гріха. Якщо ж ми померли з Христом, то віруємо, що і жити будемо з Ним» [1, Рим. 6: 4-8]. Ідея апостола Павла про спів-розп'яття Христу у тісному зв'язку з воскресінням души чітко простежується у сьомій пісні «Саду»:

«Рани твої бідові – то моя печатка,

А твій вінок терновий – слави благодать,

Твій цей поносний хрест,
Хвала мені і честь, о Ісусе!..
Розпни моє ти тіло, прибий на той хрест,
Хай зовні я не цілий, в нутрі ж бо воскрес.
Засохну зовні я,
В нутрі завітну я, це смерть – не життя» [9, с. 54, 55].

Як очевидно, бінарна опозиція смерть / життя мислителем співвідноситься з опозицією зовнішнього / внутрішнього стосовно людської істоти, і ця опозиція еквівалентна опозиції плотського / духовного. Мислителем затверджується цінність смерті «зовнішньої людини» (плоті) заради воскресіння внутрішнього життя душі. Це і є «свята смерть» у розумінні Сковороди – «смерть по-Христу», яка служить путівником до воскресіння і блаженного життя саме всередині людської особистості.

Ідея самопожертви як наслідування подвигу Христа міститься у різних творах Г.С. Сковороди. Відкидаючи язичницькі натуральні жертви з посиланням на пророка Ісайю, Памво, один з персонажів «Книги Асхань», наводить слова Ізраїльського царя Давида: «Принесіть Господу славу і честь» [10, с.250]. Його співрозмовник, Антін, апелюючи до авторитету біблійного Мойсея, доповнює: «Заколи гріх у тобі, о чоловіче! Убий в собі впертість твою й гордість, яка чинить прикрість голосу закону вишнього. Зітри і спали її жаром любові твоєї до Бога. Послухай Мойсея і викорени зло із себе. Ось жертва!» [10, с. 250]. Очевидно, що Памво і Антін вказують на дві сторони жертвовного служіння людини Богу: перша полягає у жертвовному посвяченні чеснот (слава і честь), друга – в очисній жертві, що створює сприятливу умову для посвячення Богу душі в її духовній чистоті.

Життєва інтенція на внутрішньо-духовне воскресіння ціною знищення гріха становить безумовну смислову ланку в служінні Богу. Цим змістом наповнюється звернений до людини заклик: «Візьмися за себе. Вбий для Бога в собі вологу впертість» [10, с. 251]. З імперативом «візьмися за себе» найтіснішим чином зв'язується імператив «пізнай себе». «Пізнай же себе, – закликає Г. С. Сковорода вустами згаданого вище Квадрата. – Розділи між добром і злом, між коштовним і добрим, підлим і злим...» [10, с. 251]. Самопізнання у Г. Сковороди послідовує пліч обіч з етикою, а точніше – з аскетичною етикою, націленою на «гірну височину». У «Книзі Асхань» міститься ультимативне звернення до людини піднятися вгору, спрямувавши туди свій погляд і мудрість [10, с. 196]. «Слухай! На всякому ж місці дай місце і Богу твоєму! У волосі – волосу його, в жилочці твоїй – жилці його, у костях твоїх – у костях його. Поділися з ним до останньої твоєї часточки...», – писав Г.С. Сковорода [10, с. 197]. Згідно з його

думкою, результатом названої позиції має послужити оновлене людське єство – «нова плоть і кість», а трапезою для Бога – чисте серце [10, с. 197].

Ідейний зміст «Саду божественних пісень» Г.С. Сковороди дозволяє переконатися у *цінності смерті як культурного регулятора*, а не тільки у вигляді регулятора природно-життєвих циклів. Роздум про смерть і страх перед її неминуchoю перспективою здатне породжувати критичну свідомість і самосвідомість про сенс життя перед обличчям питання, в також про сенс смерті. Відомий християнський письменник Єфрем Сирий в одній зі своїх молитов волав до Бога: «Боюся, Господи, щоб гріхи мої не чинилися для мене перешкодою і не заборонили мені вхід в небесне царство, що уготоване всім праведникам. Визволи мене тільки від гесни і всіли у країні, в якій тобі завгодно» [2, с. 505]. Їм підкреслювалася думка, згідно з якою Бог-Творець вклав страх смертний у грішників, щоб, заради смерті, люди зненавиділи гріх [2, с. 396]. «Якби людина пам'ятала про смерть, то страх очікування, без сумніву, змінив би його вдачу і звернув до доброї діяльності», – підкреслював Єфрем Сирий у своїх духовно-моральних Писаннях [3, с. 114].

Сам Г.С. Сковорода побоювався померти *безрозсудною смертю*, про що він писав у десятій пісні «Саду». На відміну від обивателів, стурбованих вирішенням будь-яких суєтних завдань, мислитель перебував «у полоні одних лише дум», спрямованих на уникнення такого роду смерті. Він був впевненим про можливість «зневажить страшну її сталь», якщо совість людини стане як «чистий криштал». Філософ закликав людину розширити свій погляд, охопивши їм прийдешній кінець свого особистого життя і співвіднести з ним усі повсякденні справи. При критичному їх розгляді фундамент зведеного людиною будинку власного повсякденного світу виглядає пухким «як пісок під ним». Критична самосвідомість спонукає людину відмовитися стояти на такому фундаменті, «розметаючись за вітром сухим». Підкреслюється, що піском виглядає всяка плоть, на цінностях якої будується життєве благополуччя індивіду. Життєву інтенцію на цінність плоті Г.С. Сковорода відносив до широкого шляху, по якому слідує натовп. Він наполягав на виборі вузького шляху і закликав бігти від натовпу і прийняти Бога замість плоті, спрямовуючись до божественного граду [9, с. 70].

«О Христе! Не дай згоріти в аді!

Дай в твоїм пожити небесному граду», закликав поет [9, с. 65].

Вивчення ідейного змісту «Саду божественних пісень» дозволяє стверджувати, що проблема смерті / життя розглядалася Г.С. Сковородою у духовній і екзистенційній площині. У розглянутому вченні можна виділити три концепти смерті. Перший концепт: *смерть як звільнення совісті і серця людини від «смердючого світу»* з властивою йому

домінантою плоті («свята смерть»), наслідком чого служить творення божественного саду в душі. Другий концепт: *смерть як стан отруєної вадами волі («люта смерть»)*. Третій концепт: *смерть як сопричастя Христу в аскетичному подвигу розпінання плоті*, наслідком якого має послужити духовне воскресіння. Названий концепт тісно пов'язується з першим концептом «святої смерті».

Таким чином, вчення про смерть Г.С. Сковороди характеризується позицією утвердження цінності життя. Питання про смерть набуває сенсу питання про життя; однак не просто про життя, але про гідне життя у контексті християнської духовності. У творчості українського філософа смерть виступає суттєвим чинником соціокультурного регулювання, стимулятором подвигу «життя-у-Христі».

Література

1. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Завіту. – К.: Біблійні товариства, 1995. – 960+296 с.
2. Святой Ефрем Сирий. Молитвы святого Ефрема Сирина / Святой Ефрем Сирий // Творения: в 4 т. – Т. 4. – М.: Издат. отдел Московского патриархата, 1993. – 480 с.
3. Святой Ефрем Сирий. Писания духовно-нравственные / Святой Ефрем Сирий // Творения: в 4 т. – Т.3. – М.: Издат. отдел Московского патриархата, 1993. – 640 с.
4. Сковорода Г.С. Вступні двері до християнської добронравності / Пер. В. Шевчука // Григорій Сковорода. Твори: В 2 т. – Т.1. – К.: Обереги, 1994. – С. 140–149.
5. Сковорода Г.С. До Михайла Ковалинського / Пер. В. Шевчука // Григорій Сковорода. Твори: В 2 т. – Т.2. – К.: Обереги, 1994. – С. 226–319.
6. Сковорода Г.С. Наркіс. Розмова про те: пізнай себе / Пер. В. Шевчука // Григорій Сковорода. Твори: В 2 т. – Т.1. – К.: Обереги, 1994. – С. 150–195.
7. Сковорода Г.С. Прокинувшись, побачили славу його / Пер. М. Кашуби // Григорій Сковорода. Твори: В 2 т. – Т.1. – К.: Обереги, 1994. – С. 131–133.
8. Сковорода Г.С. Розмова, названа Алфавіт, або Буквар миру / Пер. В. Шевчука // Григорій Сковорода. Твори: В 2 т. – Т.1. – К.: Обереги, 1994. – С. 413–463.
9. Сковорода Г. С. Сад божественних пісень, що проріс із зерен священного писання / Пер. Пер. В. Шевчука // Григорій Сковорода. Твори: В 2 т. – Т.1. – К.: Обереги, 1994. – С. 49–81.
10. Сковорода Г.С. Симфонія, названа книга Асхань, про пізнання самого себе / Пер. М. Кашуби // Григорій Сковорода. Твори: В 2 т. – Т.1. – К.: Обереги, 1994. – С. 196–262.